

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Юрій Присяжнюк

З ІСТОРІЇ РАННІХ ГЕТЬМАНІВ: РІД РУЖИНСЬКИХ

Козацька тематика залишається актуальною для історичної науки. Передусім тому, що майже вся історія позньосередньовічної та ранньомодерної України – це доба степового лицарства, яке в складних умовах мілітарного й водночас ментально-світоглядного протистояння спромоглося, хоча й не відразу, піднятися до рівня політичного (державного) самоствердження. Власне тут нас більше цікавить епоха (й культура), коли козацтво робило перші кроки на цьому шляху.

В українській історіографії, ще більшою мірою в дидактичній літературі (а переважно вона формулює масову свідомість людей) існує традиція характеризувати раннє козацтво, звертаючи увагу на, так би мовити, «масову» історію. Це коли в пропонованих наративах домінує посполитий люд («народ»), а не еліта, і лише згодом, тобто приблизно з середини XVI ст., на перші ролі починають виходити ватажки, отамани, гетьмани. Коли ж мова заходить про кінець XV – першу половину XVI ст., історики зазвичай ведуть мову про причини виникнення козацтва, способи їхньої ідентифікації, життєдіяльності та боротьби, поселення на території сучасної Черкащини й появу перших січей на Запоріжжі, при цьому лише згадують (не в останню чергу через брак джерел) відомі походи в Крим. Щодо ватажків козацького руху, то тут сформувалася певна ієрархія відповідної персональної репрезентації: Остафій Дашкович, Дмитро Вишневецький (з чи не обов'язковим нагадуванням, що він козак Байда), Самійло Кішка, Іван Підкова, Яків Шах, Криштоф Косинський, Северин Наливайко. Утім, і ці отамани/гетьмани фігурують у текстах передусім як люди, які очолювали боротьбу за інтереси, права та вольності широкого козацького загалу. На мій погляд, це «загравання з народом» за рахунок ігнорування шляхти зумовило світоглядне викривлення історичної правди, що його найліпше простежуємо в російській історіографії. Йдеться про традицію ідентифікувати русинів терміном «русские», тобто власне росіянами, називати місцеву (українську) шляхту або «дворянами», чим штучно зближувати її з російським аналогом, або поняттям «пани», підсилюючи в такий спосіб соціальний і національний антагонізм між поляками й українцями. До цього ж переліку варто додати майже цілковите нехтування відомими й визнаними

лідерами аристократичних родин, служилої шляхти й козаків. Тому не дивує, що для російських істориків минувшина України нерідко починається з постаті навіть не знаменитого князя В.-К. Острозького чи прославленого гетьмана П. Сагайдачного, а державного діяча Б. Хмельницького, який, до того ж, привертає їхню увагу дещо іншим – «присягою Росії на підданство» [1, 90–91; 2, 220 та ін.]. Усе зазначене спонукає до переосмислення цілого спектру усталених в історіографії та дидактичній практиці міфологем, зокрема й щодо історії раннього козацтва. В обґрунтуванні актуальності теми запропонованої розвідки доречно також згадати погляд на цю проблематику М. Грушевського, датований 1897 р. (до речі, якраз у контексті його інтересу до постаті Б. Ружинського): «Початкові часи козащини представляють все ще хаотичну купу фактів і легенд, гъdem indigestamque molem [хаотична і невпорядкована маса], де з трудністю орієнтуються навіть спеціальні дослідники» [3, 1–2].

Мета розвідки полягає в тому, аби методами науки спробувати змінити стереотипні уявлення та, відповідно, підважити інтерпретаційні моделі проблеми соціокультурної сутності походження козацтва, аргументовано змістивши акценти міркувань з посполитих на шляхту. Своєрідним дослідницьким полем обираємо аристократичний рід Ружинських, зокрема його представника – козацького гетьмана Богдана.

Перша згадка про князів Ружинських належить до періоду перебування Русі в складі Великого князівства Литовського, коли статус домінуючої верстви серед шляхти закріпився за князями – нащадками місцевих удільних князів. Останні, хоча й були позбавлені статусу правлячої династії, зберегли свої земельні володіння й зіграли провідну роль у формуванні магнатського стану («нової аристократії»). Серед прошарку «найзначніших родів» були Острозькі, Вишневецькі, Сангушки, Четвертинські, Заславські, Корецькі, Ружинські [4, 113 та ін.].

Є підстави вважати, що Ружинські походили з роду Великого князя Литовського Гедиміна, його нащадка – турово-пінського князя Наримунта-Гліба. Той був одружений на дочці татарського мурзи, а це означає, що в жилах князів Ружинських до великокнязівської крові додалися гени татарської аристократії.

У князя Наримунта-Гліба було п'ятеро синів, які отримали в спадок від батька міста Белз, Город, Туров й Пінськ. Одного з синів звали Олександр (помер близько 1386 р.). Під 1486 р. (тобто аж через століття) джерела фіксують згадку про його онука Івана, який того ж року наклав головою, захищаючи від татар свій маєток у Ружині (звідки й походить прізвище Ружинські). Схоже, що дружиною князя Івана була жінка з роду Роговицьких, бо його дітей – сина Михайла та дочку (відомостей про них майже не збереглося) – згадано під 1523 р. саме як Ружинських-Роговицьких. Михайло Іванович залишив по собі трьох нащадків: Івана, Василя й Федора. (Родоводи Василя й Федора цікаві, але вивчення цих генеалогічних ліній не є предметом нашого аналізу.) Князь

же Іван Михайлович помер у 1545 р., лишивши після себе синів Григорія, Остафія, Дмитра та Михайла.

На той час родина Ружинських-Роговицьких була незаможною і мала лише родові маєтки у містечках Ружині та Рогові. Але станом на 1545 р., згідно зі статистичними даними «Опису замків Володимирського, Луцького і Кременецького», до них додано містечка Горів і Твориничі [5, 23]. Пізніше, коли Ружинські прославилися як воєначальники, родина отримала від короля Речі Посполитої маєтки на Волині: с. Паволоч (1575), м. Юргачів (1575), містечка Котельно й Вчорайше (1581), м. Сквиру й м. Романив, а також с. Жидівці [6, 12–13].

Життя було таким, що багато зусиль доводилося витратити на внутрішні міжусобиці, насамперед у змаганнях за землі. Проте, усвідомлюючи реалії загроз із боку татар, князі, серед якої були Ружинські, займалися формуванням власних надвірних корогв. На цій службі (у козацьких корогвах) ми і зустрічаємо синів Івана Михайловича. У Речі Посполитій така категорія шляхти була відома як «князі-слуги».

Остафій (батько Богдана), який ніс службу при дворі магнатів Острозьких, свою молодість провів у Німеччині та Франції, де отримав загальну й військову освіту. Деякий час (1575–1581) він обіймав посаду київського підвоєводи, а вже у 1581 р. бачимо його черкаським старостою на службі в князів Вишневецьких. Старший брат Григорій служив у 1569–1577 рр. сотником надвірної корогви князів Сангушків (загинув за нез'ясованих обставин). Ще один брат – Дмитро – очолював полк кварцяного війська литовського гетьмана Г. Хоткевича в кампанії проти Московського царства. Ця «служила» традиція перейшла до наступного покоління княжого роду.

Варто зазначити, що під час несення служби у великих магнатів, князі-слуги набирали у свої загони запорозьких козаків. Н. Яковенко висуває припущення, що Остафій та Михайло «були керівниками безпосередньо цих найманців» [7, 16].

Отже, практично всі відомі чоловіки роду Ружинських пов'язали своє життя з військовою службою, боротьбою проти Туреччини, Московії, Угорщини та інших держав. Це означало, що їхня доля була зумовлена тими викликами, що їх долали люди, які виявилися близькими до козацтва. Самі умови повсякденних небезпек і труднощів степового життя ніби зближували знать і простолюди, значною мірою нівелювали станові відмінності в статусах, назагал таких важливих у той час. Тож і не дивно, що одна з княгинь Ружинських – Маруша Михайлівна – стала дружиною керівника першого козацького виступу проти шляхти К. Косинського.

Між 1579–1586 рр. Михайло Іванович ніс прикордонну службу, керував загонами запорозьких козаків. Н. Яковенко припускає, що цей син князя І. Ружинського міг бути кошовим отаманом. Але такий здогад не підтверджено джерелами. Прославився ж Михайло двома військовими походами проти татар: на кримську фортецю Ор (Перекоп), яку він

не зміг здобути, також на Єдичкульську орду, улуси якої розташовувалися по річках Кальміус і Берда. У другому разі акція скінчилася тотальним знищенням татарських поселень. Відтоді ці землі опустіли й невдовзі запорожці почали їх освоювати. Так формувалися передумови для виникнення в майбутньому Кальміуської паланки.

Найвизначнішим із князів Ружинських був Богдан Ружинський, відомий серед козаків як Федір Богданко. Прославився він здібностями воєначальника, дипломата й організатора козацьких ватаг. Народився князь у м. Ружині Сквирського повіту Волинського воєводства. Його батьком був Остафій Ружинський, матір звали Олізарівна Волчківна.

Літописці козацтва XV–XVII ст. Г. Граб'янка та С. Величко називали Ружинського Богданком, а ім'я батька не вказували. Своєю чергою історик В. Антонович ідентифікував князя «міфічним героєм», створеного автором «Історії Русів» (Г. Кониським) [8, 186]. Його відомі послідовники М. Грушевський і Д. Яворницький вважали, що батьком Богдана був Михайло Іванович [3, 11; 9, 39]. Більш виважений підхід до проблеми походження князя простежуємо в сучасного історика Н. Яковенко, яка відтворила генеалогію українських аристократичних родів на основі синтезу нею виявленої джерельної бази. Її пояснення ґрунтовані на свідченнях придворного історика короля (Стефана Баторія) Б. Папроцького. Тож, майже немає сумнівів, що батьком князя Богдана був Остафій Іванович. Цим власне спростовано ще одну гіпотезу, яка належить М. Аркасу, що Б. Ружинський, мовляв, ніхто інший, як князь Михайло і були вони (Ружинські) польського роду.

У 1570–1560-х рр. козацтво поповнювалося біглими людьми, переважно селянами й міщанами. На цьому ґрунті маємо яскравий приклад формування мілітарної структури – загону князя Б. Ружинського, який попервах складався з козаків Волині та Поділля. Для нього ж самого боротьба з татарами була своєрідним лицарським ідеалом аристократії Речі Посполитої. Цей ідеал, на думку дослідника А. Федорука, являв собою «вугляризацію класичної лицарської ідеї», яка тоді вже втратила своє значення через зміну історичних реалій і «бралася на озброєння... сильними соціальними емоціями» [6, 10]. Козакування перетворювалося в заняття, за яке платили гроші уряди Речі Посполитої, Московського царства, Кримського ханства, а пізніше держави Західної Європи – Франція, Австрія. Одним із таких «професійних козаків» був Б. Ружинський.

Поява на історичній арені князя Б. Ружинського мала конкретний мотив – вбивство татарами його матері й, можливо, дружини, та погром родинних маєтків. Набраний на Волині загін козаків він доукомплектував людьми з Брацлавщини. Надалі князь почав гуртуватися з загонами М. Вишневецького та запорозькими козаками. Про цей факт пише історик С. Леп'явко, який згадує «отамана Богданка у спільному поході» [10, 21]. На наш погляд, цим отаманом і був Ружинський, бо в історії цього періоду не існувало іншого Богданка. Це дає підстави вважати, що вже

на початку 1570-х рр. Богдан Остафійович був одним з провідних керівників козацьких формувань.

1574 р. Б. Ружинського зустрічаємо «на посаді полковника в загонах отамана І. Свірчовського», які відзначилися в поході на Молдавію [4, 153]. У тому поході брало участь чимало польської та литовської шляхти. Імена учасників кампанії були змінені, очевидно для того, аби уникнути нової війни з Османською імперією, а весь гнів султана «переадресувати» на запорожців. Тому, можливо, Ружинський, як і інші учасники походу, змінив ім'я на Федора Богданка.

Нова хвиля татарських набігів на землі Речі Посполитої була спричинена черговим безкоролів'ям. У цей час на Січі козаки обрали Богдана кошовим отаманом. На чолі Війська Запорозького він нейтралізував розрізнені татарські орди на Поділлі. До князя прийшли визнання, популярність і слава, зокрема в країнах Європи та Московії. Невдовзі він погодився з пропозицією московського царя Івана IV здійснити похід у Крим. Користуючись тим, що хан Девлет-Гірей перебував з ордою на Поділлі, у вересні 1575 р. об'єднані сили запорожців і донців вирушили на Кримське ханство. Похід був першою серйозною кампанією вже не проти якоїсь локальної території, а реальною загрозою існуванню мусльманської держави.

Під час загалом успішної кампанії отамана Ружинського проти ханства в джерелах удруге зустрічаємо псевдонім – Федір Богданко. Вочевидь він приховав справжнє ім'я та прізвище у зв'язку з діючим указом короля Сигізмунда II Августа. Ним, як відомо, запорожцям заборонялося самовільно ходити в походи.

На територіях, які тимчасово захоплював князь, проти місцевого населення проводилася жорстока політика. Це підтверджує один із перших істориків козаччини Леонард Горецький, а пізніше – Д. Бантиш-Каменський: «Ворвался Богданко с дружиной своей в Тавриду, предал лютейшей смерти тысячи беззащитных жён и детей, отрезал груди, вырывал глаза у басурман, вешая их» [11, 44]. Достеменно невідомо, як уряди Речі Посполитої та Османської імперії відреагували на цю військову акцію запорозьких козаків, але маємо інформацію, що люті розправи та звільнення полоненого православного люду траплялися і в наступні роки. Звитяжною була третя військова кампанія козаків отамана Б. Ружинського. Загалом же, вдало поєднуючи удари з суші й моря, він одержав чимало перемог.

У таких умовах король змінив гнів на милість. Восени 1576 р. на Січ, до всього низового товариства й Б. Ружинського прибули послы Стефана Баторія. Цей факт підтверджує літописець С. Величко. Монарх визнавав запорожців вільною військовою одиницею та надавав їм привілеї. Козаки отримали місто Трахтемирів зі шпиталем для своїх поранених побратимів і старожилів, а Богданко став першим офіційним гетьманом запорожців.

Отже, маємо підстави зачислити князів Ружинських до тих знатних родин, які відіграли активну й безпосередню роль у становленні українського козацтва. Найпомітнішими посталями з сім'ї Ружинських були: Остафій та Михайло Івановичі, сини Остафія – Микола, Кирик і Богдан, а також Роман Кирикович. У різний час ці князі керували значними підрозділами й цілими з'єднаннями, причому як реєстрових, так і низових козаків. А ще Ружинські запам'яталися як послідовні захисники православ'я, причетні до заснування на зламі XVI–XVII ст. братств.

Незважаючи на вірність короні, представники роду Ружинських зіграли помітну роль у заключній стадії генезису козацтва як окремого соціального стану. При них степове лицарство набуло притаманних йому рис та організувалося у військову державотворчу силу. Водночас амбіційність козацької верхівки, зокрема й Ружинських, призвела до конфлікту між низовими й реєстровими козаками, що особливо виявилось під час повстання С. Наливайка.

Найбільша спільна мета, яка міцно об'єднувала козацтво часів Ружинських-Роговицьких, – це боротьба з ордами номадів-мусульман. Прикриваючи українські землі від агресії Османської імперії та Кримського ханства, козаки виборили умови для «вільного духу», чим посприяли ствердженню ідеї релігійного, соціального, зрештою національного визволення. Остання обставина призвела до нових внутрішніх конфліктів. У центрі них опинилися князі Ружинські. При цьому вони частіше були на боці Речі Посполитої, але, попри це, активно й безпосередньо долучилися до формування козацтва, яке еволюціонувало в могутню військово-політичну силу.

1. *Учебник русской истории с рисунками, картами, таблицами и вопросами для повторения : элементарный курс для средних учебных заведений и городских училищ / Сост. : М. Острогорский. – 29-е изд. – Петроград : Тип-я Тренке и Фюсно, 1917. – 176 с.*
2. *Дворниченко А. Ю. История России : учебн. (серия бакалавриат) / Андрей Юрьевич Дворниченко, Юрий Викторович Тот, Михаил Викторович Ходяков. – М. : КНОРУС, 2018. – 672 с.*
3. *Грушевський М. Гетьман Богданко : критично-історична розвідка / Михайло Грушевський // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1897. – Т. XVI. – С. 1 – 18.*
4. *Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви / Іван Огієнко. – К. : Центр навч. літ-ри, 2019. – 286 с.*
5. *Описание замков Владимирского, Луцкого и Кременецкого 1575 г. / Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов Высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. IV. – К. : Тип-я ун-та, 1859. – 948 с.*
6. *Федорук А. В. Наймане козацьке військо (XVI – середина XVII ст.) : ідеологія, організація та військове мистецтво : автореф. дис... канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 / Андрій Васильович Федорук. – Чернівці, 2000. – 19 с.*

7. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Наталя Миколаївна Яковенко. – К. : Критика, 2008. – 472 с.
8. Антонович В. Б. Моя сповідь / Володимир Боніфатійович Антонович. – К. : Либідь, 1995. – 816 с.
9. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Дмитро Іванович Яворницький. – Т. II. – К. : Наук. думка, 1990. – 560 с.
10. Леп'яко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1551–1591 рр.) / Сергій Леп'яко. – Чернівці : Сіверянська думка, 1999. – 212 с.
11. Gorecki L. *Opisanie wojny Iwana, Hospodara wołoskiego, z Selimom II, Cesarzem tureckim, toczonej w roku 1574 : monografia / Leonsed Gorecki ; przełożył z łacińskiego W. Syrokomla. – Petersburg i Mohylew, 1855. – 44 s.*

Анна Григоренко

ДОГОВІРНІ СТАТТІ КОЗАЦЬКИХ ГЕТЬМАНІВ З МОСКОВСЬКИМ ЦАРЕМ ОЛЕКСІЄМ: РОЗУМНІ КОМПРОМІСИ ЧИ ЗРАДЛИВА ПРИРЕЧЕНІСТЬ?

Так чи інакше ранньомодерна та модерна історія України пов'язана з її найзапеклішим ворогом – Московією (Росією), яка століттями намагається інкорпорувати територію проживання, багатовікову спадщину та культуру українців. Привертає увагу та обставина, що українсько-російські відносини позначені, з одного боку, частими зближеннями, налагодженням тісних суспільно-політичних та економічних зв'язків, навіть союзницькою боротьбою проти спільних ворогів, а з другого – періодами конфронтації, що характеризуються інтеграційно-асиміляційними зусиллями північно-східного сусіда, спрямованими на поглинання Русі-України.

Суперечливим і неоднозначним етапом в історії українсько-російських (козацько-московських) відносин стала друга половина XVII ст., коли Українська козацька держава була політичним організмом, що мав широку автономію, а проте поступово втрачав її. На мій погляд, дотепер існує потреба в дослідженні та неупередженій інтерпретації цих процесів, що їх нерідко характеризують терміном «інкорпорація» [1, 3]. З метою чітко прояснити й адекватно оцінити ці відносини, ще раз звернемо увагу на пізнавальний потенціал договірних статей козацьких гетьманів із московським царем Олексієм, залучивши до наукового пошуку таке унікальне джерело як «Літопис» Самійла Величка [2–3].

Уперше Військо Запорозьке нав'язало договірні стосунки московському цареві Олексію в 1654 р. Мало для цього серйозні підстави, адже у зв'язку з несприятливою для утвердження козацької державності геополітичною обстановкою в регіоні, перед гетьманом і старшиною постала драматична дилема: визнати зверхність польського короля, відмовившись при цьому від створення власної держави, або гарантувати збереження надбань визвольних змагань, уклавши альтернативний військо-